

լինել Նեոն փոփոխակին՝ նախ քան Միհրի դիւանալը: Ըստ այսմ քրիստոնէութեան մուսլիմ առաջ էլ կարող են Միհրին ասած լինել նաեւ Նեոն. այս դէպքում Նեոնը դեռ կրակի բարի Աստուած է: Հետագայում է, որ Նեոն ստանում է վատ իմաստ եւ նշանակում Դերաքրիստոս՝ նոյնանիշը դառնալով «Վատ Միհր» գաղափարին: Գալով Միհր = Նեոն զուգադրութեան հնչա-ձեւաբանական հիմնաւորմանը՝ պէտք է աւելացնենք հետեւալը: Երբ մենք ըստ սովորութեան այն աշխատութիւնը նախապէս յանձնեցինք մեծայարգ Հ. Ներսէս Վ. Ակինեանին, ապա նա ձեռագրիս հետ ծանօթանալուց յետոյ դիտեց, որ «Միհր-ան, Ամիր-ան ձեւերը մտածել կու տան Մեր-ան = Նեո-ան = Ներ-ն = Նեո-ն, ուստի ն (Նեո-ն-ի ծայրն) ոչ այլ ինչ է, բայց եթէ ան՝ սկզբնական չեղափոխեցումով, ինկած (Նե'ր-ան, Նե'ր-ն, Նե'ո-ն)»: Արդոյ բանասէրի այս զուգադրութիւնն ուղադրաւ հնարաւորութիւն է, որ կարելի է փաստել նաեւ Ահրիման = Ահրման = Արհմն փոխակերպութեամբ:

Վերջում մնում է ասել, որ հայ միհրապաշտութեանը նուիրուած այս աշխատութիւնը չէ քննում հայ կրօնի պատմութեան յիշածս շրջանները հասարակագիտական տեսակէտից: Այս էլ արուած է դիտակցաբար: Գաղափարախօսական վերնաշէնքի ու հասարակական հիմնաշէնքի երեւոյթները պատճառակցօրէն չադկապելուց առաջ անհրաժեշտ է, որ առանձին-առանձին ճշտուեն թէ՛ գաղափարականութեան ու թէ՛ հանրային կեցոյթի երեւոյթները:

Գրուածքիս ձեռնարկել ենք հայ միհրապաշտութեան գաղափարային մի քանի երեւոյթները ճշտելու դիտումով միայն: Հայ կրօնի պատմութեան ուսումնասիրութեան ներկայ վիճակում այլ կարգի աշխատութիւններ դեռեւս հնարաւոր չեն: Պէտք է սպասել, մինչեւ որ ճշտուեն, երեւան բերին եւ կապակցուին բազմաթիւ ուրիշ երեւոյթներ, այլ կարգի փաստեր էլ:

Մհերի գրոյցի բառերով ասենք՝ պէտք է քննարկել աչք տնկել՝ «չուրի գետին խալիմայ»:

(Վերջ.)

ԹԱԴԵՈՍ ԱՆԴԱՆԱԼԵԳԱՆ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Ս Ե Ի Ը Ն Ը Յ Վ Ը Ն Գ Ը

(Շարտահանութիւն):

Մ Ը Ս Ն Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

Ա.

Հայ վանքի ու կրօնաւորի ունեցած դերը հայ ժողովրդի յառաջադիմութեան խնդրում յատկանշական չափանիշ ընդունելով ժԹ. դարում ուսաստան հաստատածի պատմութեան մէջ տեսնում ենք, որ մինչեւ այդ դարու սկիզբն եղած երկուսի փոխարարեութիւնը այլ եւս գոյութիւն չունի:

ԺԵ. եւ ԺԸ. դարում հայ կեանքին դոյն տուող վանքն ու կրօնաւորն է դեռ. հասարակական զարգացման գերիշխող տարրը կրօնաւորն է խոր դրական վաստակներով՝ իր վերածնութեան բուն աշխատանքով: Ռուսահայ այժմեան հատուածի այն ժամանակուայ բռնած տարածութեամբ անցնողը՝ հայ մշակոյթի աշխատանքը վանքում եւ անապատներում էր տեսնում, հայ կրօնաւորն էր ժողովրդին ուղի ցոյց տուող դէպի ինքնուրոյն ազգային ամփոփումը:

Անցեք ժԹ. դարու վերջերում ուսաստան հաստատումով, յատկապէս ժԵ.—ԺԸ. դարերի վերածնութեան կենդրոն Սիւնեաց աշխարհով՝ Գեղարքունիքով եւ կը տեսնէք որ այդ օջախները հանգել են եւ նրանցից մէկն է միայն դեռ առկայ՝ իւրը պակասած ճրագի նման, — այդ Սեւանն է:

Հայ կեանքի — ուսաստան հաստատածի զարգացման յատկանիշն է այդ — Սեւանը, միակ մնացողը կրօնական զարգացման այն մեծ շարժման, որ այնքան թափով սկսուեց ժԵ. դարում եւ շարունակուեց շուրջ երկու դար:

Եթէ առաջ հայ կրօնաւորն էր հոգեւոր գաւառաբաղը ժողովրդի ու նրան գրի սեւն ու սպիտակը հասկացնողը, եթէ կրօնաւորը՝ առհասարակ հոգեւորականն էր իմաստութեան աղբիւրը, որին դիմում էին հայ իշխանաւորն ու ռամիկը, ապա ժԹ. դարում սուն տուող ուսաստան կեանքում այն աշխարհականն էր, որ առաջ աշակերտ էր, այժմ ուսուցիչ էր: Դեռերը

Բ.

Պարսից տիրապետութեան տակ եղած հայ երկիրը ժէ.—ԺԼ. դարում հետզհետէ թուրք-թաթար տարրով լցւում է եւ հայաբնակ Արարատը եւ Սիւնիքը բաւականաչափ դատարկւում են հայերից ու սրանց տեղ հիմնւում են թրքաբնակ գիւղեր:

Գեղարքունեաց աշխարհն եւս գերծ չէ մնում այդ ազգաբնական նոր ողորդմից: Սեւանայ լճի ափերը բռնում են թուրք-թաթարական բնակիչներ: — Գեղարքունեաց աշխարհի լուսաւորութեան օջախ վանքերն եւ անապատներն աւերւում են, ամալութեան ենթարկւում. զերծ է մնում միայն Սեւանը, որը կղզու վրայ շինուած լինելով՝ չատ էլ մատչելի չէր աւազակաբարոյ թուրք տարրի յարձակումներին:

Հնաւանդ եկեղեցական կարգի համաձայն հուշակաւոր վանքերն՝ անապատներն հաշւում էին թեմերի կենդրոններ, որոշ շրջանի գիւղեր պատկանում էին այդ անապատին, որոնց տուրքերով պահւում էր անապատը, վանքը իր միաբանութեամբ: Այդպիսի թեմեր էին դեռ Սիմէոն Երեւանցի կաթողիկոսի ժամանակ Գեղարքունի-Հայրավանքը, Շողաղայ, Մաքինեաց վանքերը եւ Սեւանայ անապատը, որն ունէր 18 գիւղ ըստ Ջամբուի³:

Սեւանայ թեմի գիւղերը ԺԹ. դարու սկզբում, Եփրեմ կաթողիկոսի օրօք էին Բարձապի, Բճնի, Քարավանսայ, Հոնդամալ, Բարաքիշի, Շայճի, Դղմաչէն, Ներքին Ախտայ, Վերին Ախտայ, Ծաղկոնք, Շահրիս, Վարսեր (Չըրչում), Գոմաձոր, Ճապոստիկ (այժմեան Չիրախլուն) եւ Պորտակ (այժմ Օրտակլուն)⁴ ընդ ամէնը 15 գիւղ:

Այս գիւղերի բնակիչների տուրքերով պահւում էր վանքը, սակայն բնակիչների թիւը քիչ էր, ուստի եւ Դանիէլ կաթողիկոսը 1802 թ. Հոկտ. 12ին Կոնդակ է տալիս Սեւանայ Սարգիս վարդապետի անունով, որ գնայ ժողովարարութեան Երեւան եւ Վրաստան, Տփլիս, Սեւանայ սուրբ անապատը «չէն եւ հաստատուն» պահելու համար — «թէպէտ ժողովուրդըն հեռացեալ են այժմ յերկրէ եւ ի բնակութենէ իւրեանց, այլ յանապատն կայ շինութիւն եւ բնակու-

թիւն միաբանից. մի՞թէ ժողովուրդըն հեռանալով ի տեղւոյն իւրեանց, հոգոյ տունն եւս հեռանայ եւ անհետ լինի. մարմինն հեռաւորութիւն ընդունի, այլ եւ ոչ հոգին...»⁵:

Սեւանը թեմ էր, ունէր իր առաջնորդը, որը թէեւ վարդապետ էր եւ միաժամանակ վանահայր, բայց ըստ Եփրեմ Կաթողիկոսի 1828 թ. Հոկտ. 26 եւ Յովհաննէս Ը. Կաթողիկոսի 1832 թ. Նոյ. 2ի հրովարտականքի «...հրաման ունի... դամենայն առաջնորդական պարտաւորութիւնս եւ զգործս պատկանեալս թեմիդ կատարել ամենայն բարեկարգութեամբ... եւ ստանալ ի ձէնջ յանուն Անապատին դամենայն հոգեւորական սահմանեալ նուէրս եւ զտուրս ձեր, որք են պտղի, հոգեբաժին, կողոպուտ, քահանայաթաղ, եւ այլք նուիրանի սովորականք...»⁶:

Հայ վանքը, անապատը պահողը եղել է ժողովուրդը իւր տուրքով, այդպէս էլ պահւում էր Սեւանը, իբր մի փոքրիկ թեմ. մինչեւ 1836 թիւը, երբ ուսու իշխանութիւնը տալիս է հայ եկեղեցու կառավարութեան համար «Պոլոթէնիա»ն, որով Ռուսահայոց ժողովուրդը բաժանւում է վեց թեմի թեմական իշխանութիւնների կենդրոնները վանքերից, անապատներից տեղափոխելով քաղաքական բաշխումով զծուած նահանգի կամ շրջանի կենդրոնական քաղաքը: Հոգեւոր կենդրոնն անապատից քաղաք է տեղափոխւում. այս եկեղեցու աշխարհականացումն էր:

Սեւանայ անապատն ունէր եւ իւր սեփականութիւնները, գիւղերը, խանութները, ջրաղացները, սակայն եկամուտները չատ քիչ էին: Դժբախտաբար Սեւանայ մենաստանի դիւանը առհասարակ անկանոն ու թերի է, մանաւանդ մինչեւ 50ական թուականները. ուստի Մենաստանի, յատկապէս նրա տնտեսական դրութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ հնար չեղաւ քաղել⁷: 1832 թուի եկամուտն է եղել 163 թուման, 2600 դրան, 1833ին 196 թուման, 5700 դրան, 1834ին 77 թուման, 1350 դրան,

⁵ Գեղարքունի, 142:

⁶ Գեղարքունի, 144—145:

⁷ Սեւան անապատի դիւանը, 1916 թ.ին կարգի է բերել Սեւանի միաբան, այժմ հանգուցեալ Եղնիկ Վ., որը ծայրէ ի ծայր աչքէ եմ անցրել 1918—1920 թ.ին, որից եւ քաղում եմ անապատի վերաբերեալ տեղեկութիւնները:

³ Գեղարքունի, 639—640:

⁴ Գեղարքունի, 143:

1835ին 103 թուման, 1200 դրան: Եկամուտների տարբերությունը առաջ դալիս է նրանից, որ նույնները, խաչահամբոյրները պատահական բնոյթ ունին եւ տարբեր են լինում նաեւ լույս ու խտությունների թուլին, տարւայ բերքին, ժողովրդի կացութեանը:

Դրամները դեռ պարսկական կիրառութեամբ են գանձւում, թէեւ ուսաց տիրապետութիւնը սկսում էր արդէն չորս տարի առաջ:

1828 թ.ին ուսում-տաճկական պատերազմից յետոյ Գեղարքունիքը հայաշատ է դառնում շնորհիւ Ալաշկերտից, Հին Բայազիտից եկած գաղթականների, որոնք 1830 թուին բնակութիւն են հաստատում այժմեան Ն. Բայազիտում եւ շրջակայքում: Գիւղերի բնակիչների թիւը շատանալով աւելանում է եւ Սեւանայ մենաստանի եկամուտը, քանի որ մի կողմից ուխտաւորներն են շատանում, միւս կողմից հնաւանդ սովորութեամբ Ս. Նշանը մենաստանի Նուիրակ վարդապետը տանում է, գիւղացիների ցանկութեամբ, գիւղերը շրջեցնելու եւ բնութեան պատահարների, տարափոխիկ հիւանդութիւնների առաջն առնելու, եւ հաւաքում է նուէրներ յօգուտ մենաստանի:

Ով տեսել է, թէկուզ Ի. դարու սկզբում, թէ ի՞նչ հանդիսով, ի՞նչ ջերմ հաստով, Գեղարքունեաց եւ Ծաղկաձորի շրջանի գիւղացիք դալիս են մենաստանը, վանահայրը խնդրում, Ս. Նշանը իրենց գիւղը տանելու, ի՞նչպէս մենաստանից թափուրով, չարականով, մենաստանի հնչիւն փորով, չարականով, մենաստանի հնչիւն փորով, շարականով, մենաստանի հնչիւն փորով ճանապարհ են դնում Ս. Նշանը դէպի գեղեր, ի՞նչպէս գիւղացիք խմբերով դիմանում են ու գիւղերային զգեստներով դիմանում են ու գիւղերային զգեստներով լաւորում, կին, երեխայ, ծեր, մանուկ լաւահառաչ միակ օգնութիւն իրենց ցաւի Ս. Նշանից սպասելով դիմաւորում են նրան — նա կը տեսնէ, որ մենաստանը շրջանի ժողովուրդի համար խիստ կարեւոր դեր է կատարել, մանաւանդ ԺԹ. դարու առաջին կիսում:

Գիւղացին իւր տնտեսութեան որոշ մասը սիրով նուիրում է մենաստանին, քանի որ նրա կրօնական-բարոյական կեանք

ընդ Գեղարքունեաց այդ չքնաղ անապատը կենդրոնական տեղ էր բռնում:

Կրօնական ըմբռնումը, կեանքի դժուարութիւնների յաղթահարելու ոյժը ներշնչելու, ցաւերի, վշտերի մխիթարանքն ստանալու աղբիւր էր գիւղացու համար. եւ անապատը այդ դերը կատարում էր աւելի խոշոր չափով ԺԹ. դարու սկզբներում, երբ հայ ժողովուրդն իր ամբողջութեամբ կրօնական — եկեղեցական դաստիարակութիւն ունէր:

Հայ ժողովուրդը պատմական ու աշխարհագրական պայմանների շնորհիւ մէկ կամ երբեմն երկու դար ուշ էր ապրում զարգացման այն շրջանը, որ քաղաքակրթական ժողովուրդներն էին ապրում: ԺԹ. դարու սկզբում հայ ժողովուրդը եւրոպական ժողովրդի վերածնութեան սկիզբն էր ապրում. նոր նրա երկիրը, յատկապէս ուսանայ հատուածը, սկսել էր փակ տնտեսութիւնից, տնայնագործութիւնից ելնել ու կամաց կամաց անցնել մանր արդիւնաբերութեան շրջանը:

Նահապետական էր կենցաղը, տնտեսութեան ձեւը ԺԹ. դարու առաջին քառորդում: Ամէն ինչ գիւղացին իւր տունն էր պատրաստում, իւր ընտանիքի ոյժով, դրսից ներմուծող տնտեսական — արդիւնաբերական շատ քիչ էր ստանում: Քաղաքը ուսանայ հատուածի մէջ մէկ հատ էր — Երեւանը այն էլ ասիական քաղաք, որ մեծ գիւղից քիչ էր տարբերում: Այսպիսի շրջանում ամէն ինչ տնայնագործական էր լայն մտքով, այնպէս, ինչպէս միջին դարում Եւրոպայի ժողովրդի մէջ էր: Եւ ինչպէս վերջինումս ժողովրդի մտաւոր զարգացման դեկը վանքի, հոգեւորական ձեռքին էր, այնպէս էլ եւ մեզանում էր:

Կարգացէք Խ. Աբովեանի Վէրք Հայաստանին ու կը տեսնէք, որ ԺԹ. դարու սկզբի Այրարատի, ինչպէս եւ Սիւնիքի ժողովուրդը դեռ միջին դարու, թէեւ վերջին շրջանի, կեանքն է ապրում. «Մեծ մարդիքը միւրքները սանդրելով, պառաւ կնանիքը չարաւար կոնատակների տակին՝ կամաց կամաց տանից դուրս էլան ու Տէր-ողորմեայ քաշելով, Հայր մեր ասելով, Հրաժարիմքը կամ Հաւատով խոստովանիմքը քրթների տակին փնթինթացնելով, իրար ողջոյն տալով՝ շաքը իր տակը քցելու շորը կամ մորթին ձեռին բռնած, քիթ

քթի տաած գնացին ժամ, դուռը պաշեցին, էն վախտին վրայ հասան, որ տէրտէրը դեռ չէր էկել, ժամկոչին ասեցին, որ զանգակը քաշի ու իրանք մի քանի ծունր դնելուց յետոյ, մարդիքը սեղանի առաջին, կամ սների տակին, կնանիքը եղի դասում իրանց համար իրար մօտ շորը փռեցին, չոքեցին, գլուխ գլխի դրին ու սկսեցին զրից անել...»⁸:

Այս էր հայ գիւղացու, կ'ասեմ հայ մարդու, որովհետեւ ուսսահայն այդ շրջանում գիւղացի էր, քաղաքացի ներկայ մտքով գրեթէ չկար, հոգեւոր ու մտաւոր սնունդի պատկերը:

Նրա տնտեսութիւնը փակ տնտեսութիւն էր. «Գինին կարասներով շարած, ամբարը հացով լիքը, կթի կովն ու գոմէշները, ֆորթ ու ձագը տակներին, դոմում կապած, քեահլան ձին թաւլումը, գութանը դռանը՝ լծած, մառանը եմշով կախանով, տանձ ու խնձորով խլթլթում... կարասներով կողակ, կճճներով պանիր ու դավուրմայ, աքաշներով զոխ, բոխ, ողորմակոթ, բղղներով եղ ու կարագ, մոթալներով պանիր, ծո՛ւ, ի՛նչ տուն»⁹:

Այս էր նրա տնտեսութիւնը եւ նրա հասկացողութիւնը ոչ միայն ժ.ժ. դարու առաջին քառորդում, այլ նոյն իսկ 40ական թուերին նոյն դարու, որի նկարագիրը տալիս է անմահ հայրենասէր աշակերտը Պերճ Պոստեան իր մի շարք՝ Հացի խնդիր «Կուռածաղիկ» Սօս եւ Վարդիթեր աշխատութիւններում:

Նոյն դրութիւնն ունէր համարե՛ա Գեղարքունեաց ժողովուրդը դեռ 70 ական թուերին եւս. քանի որ այս դաւառը իւր աշխարհագրական պայմաններով չափ էր կտրած քաղաքակրթական կենդրոններից. հաղորդակցութեան զիւրին միջոցներ չուկային. այս շրջանի ժողովուրդը զանդաղ է առաջ գնում զարգացման ուղիով, միշտ գրեթէ կէս դար եւ աւելի յետ մնալով հարեւան Երեւանի շրջանից: Էլ չեմ ասում Տփլիսի ու Բագուի հայ ժողովրդից: Իր երկրի սրբաւայր Սեւանի նման, սա էլ կղզիացած, կտրուած է աշխարհից եւ մի անապատ է մտքի զարգացման տեսակէտից ուսսահայ հատուածում:

⁸ Խ. Աբովեան, Վերք Հայաստանի, Ա. հար., էջ 12—14:

⁹ Նոյն, էջ 27—28:

Համեմատեցէք Սարգիս Փիլոյեանի՝ Նոր Բայազիտցու (որը 1895 թ. Սեւանի միարան դարձաւ ու վանահայր եւ մնաց այդ պաշտօնում մինչեւ 1912 թ.) «Կորած մարգարիտ» վէպիկի նկարագրութեան հետ Խ. Աբովեանի նկարագրութիւնը եւ կը տեսնէք, որ 50 տարի յետոյ էլ Գեղարքունեաց շրջանի ժողովուրդն այն մտաւոր-տնտեսական վիճակն ունէր, ինչ որ կար ժ.ժ. դարու առաջին քառորդում Երեւանի եւ շրջապատի ժողովրդի մէջ: Նոյն խունկ ու մոմի, նոյն տէր ողորմախ, Ս. Նշանի ուխտ դնալու ցաւից ազատելու համար ճակատի ոսկիքը կտրելու եւ նուիրելու, կուտուրան է իշխողը: Կրօնական-վանական դաստիարակութեան կնիքն է, որը Սեւանայ անապատի չնորհիւ դեռ պահւում էր ժողովրդի մէջ:

Այս աղդեցութիւնը, այս դաստիարակութիւնը կարող էր տալ Սեւանայ անապատը, քանի որ ժամանակի տնտեսական մտաւորական ըմբռնումը հայ ժողովրդի մէջ իր աւանդական կողմից չէր դուրս եկել:

Եւ յերաւի ժ.ժ. դարու առաջի քառորդում եւ մինչեւ 50ական թուականները Սեւանը ինքն էլ փակ տնտեսութիւն ունէր. նա էլ մի օջախ էր, իր վարուցանով, կով ու ոչխար պահելով, նա հայ նահապետական մի մեծ գերդաստան էր, որի նահապետը վանահայրն էր: Անապատական կեանքը մարելէլ տխուր, առկայծող շրջանն էր ապրում: Նրա մէջ այս շրջանում չկար այլ եւս ժ.ժ. դարու կենդանի ուսուցման, զրասիրութեան ոգին, բայց կար անհատական առաքինութեան ոգի. ճգնաղգեացների կեանք, որը սակայն միաբանութեան ընդհանուր ոգին ու գոյնը չէր. ինչպէս առաջ էր, այլ այս ու այն անհատ մենակեցի, ճգնաւորի, որը եւ իբր առկայծող պատրոյգ աղօտ լոյս էր սփռում մարող անապատի խաւարում: Հասարակական կենցաղի զարգացման հետեւում էր անապատը. հասարակական կեանքը ելնում էր փակ տնտեսութիւնից եւ սկսում քաղաքային տնտեսութիւնը. մտաւոր շարժումը թէեւ դեռ հոգեւորականի հսկողութեան տակ, աշխարհիկ տարրին էր անցնում. Անապատն էլ անապատինը թողնելով վանքի էր վերածւում:

Այդ շրջանի Սեւանայ մենաստանի կեն-

յաղն են նկարագրում անապատ եկած, այն-
տեղ ապրած երկու հոգեւորականներ՝ Զա-
քարիա Եպ. Գուլասպեան - Բէհբուզեան,
որը Երեւանի առաջնորդ էր 1825 թ. եւ ապա
Մանուկ Վ. Կիւմուշխանցի, որը 1828—1830
թ. Էջմիածնի Սինոդի կողմից գալիս է
Սեւան վանքը կանոնաւորելու:

Կիւմուշխանցի նկարագրելով 30 ական
թուականների Սեւանայ անապատի միա-
բաններին, որոնք թուով 20 են հաշւում,
ամէն մէկին տալիս է կրօնաւորի վայելող
մի ածական. օր. մէկն է «աղանաբարոյ»,
հլու եւ հպատակ նախագահի, արի, աղօ-
թասէր եւ ընթերցասէր». միւսը «քաղցրա-
տեսիլ, բարեհամբոյր, ճշմասէր... ի մարդ-
կային կաղուերանաց տկարադոյն, բայց
հոգւոյ եռանդուն արի, զգաստ եւ սրբա-
սէր». մի երրորդը «այր համեստ, աղօթա-
սէր, ընթերցող, ծանօթ քերականութեան,
ճարտասանութեան եւ թուարանութեան,
ժամասաց, անդադար սաղմոսերգու». մի
չորրորդը (Կարապետ մահտեսի կոյր)
«իմանալի լուսով զարդարեալ բազում ա-
ռաքինական մասամբք, զսաղմոսն բոլոր եւ
ղթամերգութիւնն շարականօք անգիր լրբ
անսխալ բերան մշտամոռնչերգու առ Աս-
տուած... 10»:

Այս առաքինական վարքն էր իշխում
ընդհանրապէս միաբանութեան մէջ. բայց
եւ կային ճշնագգեաց անձինք, որոնք ա-
ռաւել եւս խստակրօն էին: Այսպիսիներից
էր Մելքոն ճշնաւորը, որը 1851 թուին է
վախճանուել եւ թաղուել մենաստանում:
Սա «վարէր զճշնաւորական կեանս զամե-
նայն ժամանակս կենաց պահելով եւ ճաշա-
կելով զչորարեկ հաց եւ ջուր... նաեւ զցայդ
աշխատութիւնս 11»: Նոյնպիսի սրբակրօն
աշխատութիւններ են եղել նաեւ Ռափայէլ, Մխի-
թար եւ Մակար վարդապետները, որոնց
մասին Կիւմուշխանցին խօսում է հիաց-
մունքով, որովհետեւ դրանք «սրբութեամբ
հեղութեամբ եւ իմաստութեամբ փայլէին»:
Հեղութեամբ եւ իմաստութեամբ փայլէին
Դրանցից Ռափայէլ Վ. իւր լուր աւելանա-
քում միայն հացով ու ջրով է բաւականա-
ցել, օրական հազար ծուներ է գրել. միւսը՝
Մխիթար Վ. զրբեր է ձեռք բերում եւ ար-

տադրում. Մակար Վ. ը եղել է «Անապատի
զարդը 12»:

Անապատի տնտեսական բոլոր գործերը
կատարում են միաբանները՝ հաց թխել,
փայտ կոտրել, կով կթել, աթար պատրաս-
տել, լաստը (նաւ չկար դեռ եւս) վարել,
մի խօսքով ո՛չ մի ծառայող դրսի մարդ
չկար: Մանուկ Վ. Կիւմուշխանցին միայն
փոխում է այդ կարգը. վարձելով չորս աշ-
խարհիկ նաւաստիներ, ինքն ասում է, որ
վանքի մշակական բոլոր ծառայութիւնները
իրենք միաբաններն էին կատարում ան-
խտիր, թէ՛ վարդապետները, արեղաները
եւ թէ՛ մահտեսիները (աշխարհիկ առանց
կրօնաւորական աստիճանի միաբաններ 13):
Մենաստանի միաբանութեան կենցաղն հա-
մապատասխան էր իրենց վարք ու բարքին:
Զաքարիա արքեպ. Գուլասպեանի նկարա-
գրութեամբ նրանք բարի, հեղ եւ խոնարհ
էին. եթէ մէկը միւսին վշտացնում էր,
ձեռքը համբուրում էր, մեղայ ասում, թո-
ղութիւն գտնում:

Օրը միանգամ էին կերակուր ուտում,
որ լինում էր լոբուց, ոսպից կամ այլ ընդ-
եղէններից պատրաստուած. գրեթէ ողջ
տարին պաս են պահում, բաց ի չաբաթ եւ
կիրակի օրերից, երբ նաւակատեաց կերա-
կուր են ուտում. կային մարդիկ, որոնք
տաք կերակուր չէին ուտում. կային ուրիշ-
ները, որ հինգ օր ծոմ էին մնում. իրենց
սենեակներում կրակ չէին անում, հագնում
էին խարաղն (քուրջ) բոլորը, վանահօրից
սկսած մինչեւ մահտեսին: Վանահայրը ա-
ռանց միաբանների գիտութեան իւր համար
առանձին կերակուր չէր պատրաստում: Սե-
փականութիւն չունէին ամէն ինչ հասարա-
կաց էր 14:

Ոցերը հասարակ քարից ու հողից էին
պատրաստուած, շատ նեղ են ու փոքր,
որոնց մէջ հազիւ մի մարդու մահիճ կարող
էր տեղաւորուիլ. խցերը խոնաւ էին: Ճրագի
ծուխն էլ լցւում էր մէջը եւ միաբաններին
նեղում: Այս խցերի փոխարէն համեմատա-
բար նորը շինւում է 1834—1835 թուերին
Յովհաննէս Վ. ի վանահայրութեան օրով
եկեղեցու արեւմտեան կողմը 15:

12 Մանրամասնութիւնները տես Կիւմուշխանցի,
71, 72:

13 Անդ, էր. 82—83:

14 Շահխաթունեան, Ստորագր. Բ, 230—232 էր.,
216 էր.:

15 Անդ:

10 Կիւմուշխանցի, էր. 87—90:
11 Կիւմուշխանցի, էր. 44:

Այժմեան այցելուն էլ կարող է տեսնել կղզու վերին մասում, Առաքելոց եւ Ս. Կարապետ վանքերի առաջ, հին խցերի վրատակները, նեղլիկ լուսանցքով, հազիւ երկու մարդատեղ ունեցող, հասարակ քարաշէն խցերի մնացորդներ եւ աւերակներ. խցեր, որոնք որոշ պատկեր են տալիս ժ.ժ. դարու մենակեացների կենցաղի:

Նկատենք եւ այն, որ միաբանները առաջներում ապրել են կղզու վերին մասում՝ դադաթին. այժմեան աւերակ խցերի մօտ. ժ.ժ. դարու առաջին քառորդից եկել են կղզու վարի մասը՝ հարթավայրը — այժմեան տեղը:

Անապատականի կենցաղը օրինակելի քրիստոնէական պիտի լինէր. բնականաբար նրանց անմիջական պարտքը-աղօթքը նոյնպէս պիտի լինէր օրինակելի: Մեր վանքերը վարուել են չարունակ Ս. Բարսղի կանոններով, արտաքին կենցաղի տեսակէտից. իսկ ժամակարգութիւնը եղել է տարբեր սովորական ժամակարգութիւնից, իւրաքանչիւր վանք ինքը աշխատել է յարմարուելով ընդհանուր կանոնին, իր առանձնայատուկ կողմն էլ ցուցադրել:

Անապատականի կենցաղի մէկ մասը աղօթքին պիտի նուիրուէր. աղօթք, որ անմիջական-ներքին հոգեկան մաքրութեան, վերածնութեան պիտի նպաստէր եւ աղօթք, որ լինում էր ժողովրդի, աշխարհի յանցաւորների, մեղաւորների, վշտացեալների, կարօտեալների, հիւանդների համար: Դրանով պիտի բացատրել եւ այն, որ ժողովուրդը իրենց հոգու փրկութեան համար մենաստանին նուիրում են անասնեղէն, դրամ, ցորեն, դարի, այլ եւ զանազան շէնքեր, այգի, ջրաղաց, խանութ:

Անապատի աղօթքը միշտ գերադասուել է սովորական աղօթքից. անապատը իւր արտակարգ պայմանների շնորհիւ յատուկ ուղղութեան է արժանացել ու սուրբ տեղի համբաւ է ունեցել:

Ահա այդ ժամանակուայ աղօթքի նկարագիրը: Գիշերուայ կէսին զանգը հնչում է եւ բոլորը դալիս են եկեղեցի. նախ ասում են մէկ կանոն սաղմոս, ապա գիշերային ժամերգութիւնը մինչեւ «Զքէն դոհանամք» աղօթքը ապա երկու կանոն սաղմոս են ասում կանոնադրի հետ, ապա մնացեալ ժամերգութիւնը անընդհատ Արեւազալի ժամերգութիւնն էլ կից. ապա գնում են իրենց

խցերը առանձնական աղօթք անելու: Այս տեսում է մօտ 2—2½ ժամ, գիշերուայ ժամի երկուքից մինչեւ 4—4½: Յետոյ դալիս են ճաշու ժամն են ասում երեք Ողորմեաները, մեծի պահոց քարոզներով եւ աղօթքներով. ապա գնում են ճաշելու. ուր որ միաբաններից մէկը Վարք սրբոցից մի բան է կարդում, միւսները լուռ ճաշում են: Մի քանի ժամից յետոյ սկսում են Երեկոյեան ժամերգութիւնը, սկսելով «Յի նեղութեան» կանոն սաղմոսից: Սրանից մի քիչ յետոյ Հանգստեան ժամերգութիւնն են ասում՝ «Եկեացէ»ն եւ ապա գնում են ննջելու: Մեծի պահոց օրերին քիչ ժամանակ են մնում դուրսը, օրուայ մեծագոյն մասը անց են կացնում եկեղեցում: Տարուայ մէջ տասը հսկում են կատարում. ամբողջ գիշերը ժամերգութիւն կատարելով. ապա միւս օրը լինում է պարսպ¹⁶:

Համեմատելով այդ ժամանակուայ ժողովրդի մտաւոր բարոյական աշխարհացքը Սեւանի անապատի միաբանների կենցաղի, վարքի, բարքի հետ տեսնում ենք, որ մէկը միւսին համապատասխան է, մէկը միւսին աղբիւրը եւ միմեանց լրացնող:

Կրօնական ոգին իշխում է, ջերմեռանդ բարեպաշտական զգացմունքը դործունէութեան դրդիչն է. աղօթելը նպատակ է. առհասարակ անապատականը դրաւիչ է դեռ: Սեւանը դրսում գտնում է համապատասխան տրամադրութիւն իւր կենցաղի համար. դուրսը իւր ձգտմանը, իւր ըմբռնածին, ցանկութեանը ներդաշնակող կրօնաւոր է տեսնում Սեւանի անապատում:

Այս շրջանի վանահայրերն են, ըստ Մեսրոպ արքեպ. Սմբատեանի. 1. Սարգիս Վ. Ոսկանապատցի 1801 թուից. 2. Ռաֆայէլ Վ. այր սրբակեաց 1818. 3. Յովհաննէս Վ. Հաջաջուր գիւղից 1819 թ. 4. Մինաս Վ. Ճաթղուանցի 1840 թ. եւ 5. Յովհաննէս Վ. Անտօնեան 1842¹⁷: Ըստ Կիւմուշխանցու վանահայրներն եղել են. 1. Գրիգոր Վ. Գանձակեցի 1723—1815. 2. Սարգիս Վ. Սեւանցի 1807—1818. 3. Յովհաննէս Վ. Հաջաջուրցի 1818ից¹⁸: Հաւանական վերջի ցուցակն է: Սոքա իրենց դործունէութեամբ ու կենցաղով նոյնն են եղել, ինչ որ միւս միաբանները, աչքի

¹⁶ Շահաթունի, Բ. հտր., 229—230:

¹⁷ Գեղարքունի, 134 էր.:

¹⁸ Կիւմուշխանցի, 66—70 էր.:

